

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2006-2007

Ekonomik Kalkınmada Yerel Olmanın Önemi

Erol Katircioğlu

“Kalkınma”, “gelişmiş”, “az gelişmiş”, “gelişmekte olan” gibi kavramlarla baktığımızda Türkiye ekonomisi nasıl bir ekonomidir? Yani “gelişmiş” diyebileceğimiz bir ekonomi midir, yoksa “gelişmekte olan” ya da “az gelişmiş” bir ekonomi mi? Bu sıfatlarla ilgili genel olarak kabul edilmiş ölçülerle baktığımızda -bu ölçülerden en önemlisi kuşkusuz kişi başına gayri safi milli hasıla rakamlarıdır- bu soruya bir cevap verebiliriz. Ancak kabul etmek gerekir ki bir ülkenin kalkınmışlığını gayri safi milli hasıla rakamı da kendi başına yansıtamaz, yetersizdir; dolayısıyla başka birtakım kriterler daha dikkate almak gerekir. Örneğin, ülkenin teknolojiyle ilişkili, kültürel faaliyetlerle ilişkili, kişi başına düşen otomobil veya televizyon sayısı veya kişi başına Ar-Ge harcamaları gibi bazı değişkenlere de bakmak gerek. Bu değişkenlerle Türkiye ekonomisine baktığımızda, onun, “gelişmekte olan ülkeler” kategorisine düştüğünü görürüz. Bu niteleme kimilerine göre Türkiye’nin durumunu tam olarak ifade etmese de, ima ettiği gerçek itibarıyla baktığımızda Türkiye ekonomisinin bu kategoriye düşmesini haklı gösterecek birçok gösterge vardır. Örneğin sağlık harcamalarımızın düzeyi, eğitim harcamalarımızın düzeyi ve niteliği, şehirlerimizin altyapıları, yoksulluk, tarımın hâlâ çok yüksek bir nüfusu kapsamaya gibi çeşitli göstergeler bize Türkiye ekonomisinin “gelişmekte olan” bir ekonomi olduğunu söylüyor.

Türkiye ekonomisine, özellikle AB yolundaki ilerleyişi üzerinden baktığımızda, acaba bu koşullara sahip olmak ne anlama gelmektedir? Başka bir biçimde söylersek, örneğin AB ülkelerinden biri haline gelmiş olsak acaba bu sorunları çözmüş olacak mıyız veya daha açık bir ifadeyle, küreselleşme gelişmeyi otomatik olarak sağlayacak mıdır? Bana kalırsa bu tartışmalı bir sorudur; fakat bugün Türkiye’de ve birçok ülkede de böyle bir kaanatin varlığından söz edilebilir. Oysa, küresel dünyanın bir parçası olunabilir, örneğin Türkiye AB üyesi bir ülke olabilir, ama yine de AB’nin içindeki ülkelerin hiyerarşisinde aşağılarda yer alabilir. Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin kalkınma sorunları olan bir ekonomi olması sorunu, küreselleşme sürecine katılarak otomatik bir biçimde çözülebilecek bir sorun değildir.

Kalkınma sorunlarını aşabilmek için muhtemel çözümler içinde, benim en azından anlamlı bulduğum, ekonominin demokratikleşmesi ve kalkınmanın yerel bazda düşünülmesi gibi bir konudan söz edebiliriz. Geleneksel olarak baktığımızda, gelişmekte olan bir ülkenin sorunlarını çözmek aslında devletin işiydi. Devlet, örneğin bizde beş yıllık planlar içinde zaten bu planlamaları yapardı ve çeşitli yönlendirici politikalarla, teşviklerle, gümrük duvarlarıyla, ithalatın kontrol altına alınmasıyla ülke ekonomisindeki bu sorunların çözümüne ve sanayinin gelişmesine yönelik politikalar uygulardı. Geçmiş zaman kullanıyorum, çünkü küreselleşmeyle birlikte bu imkânın kalmadığını biliyoruz. Küreselleşmenin yarattığı ve ulus-devlet içinde devlet politikalarının ekonomiyle ilişkisini zayıflatan en önemli gelişme, sermayenin uluslararasılaşmış olma özelliğidir. Bu gelişme, ulus-devletlerin aslında içerde herhangi bir yatırımı yapma konusunda büyük ölçüde kendilerini uluslararası sermayeye bağlı hissetmeleri olarak ortaya çıktı.

Yanılmıyorsam Hundai gelmişti ve bizde yatırım yapmak istiyordu; fakat uluslararası bir şirket olarak başka ülkelerle de görüşüyor, bir anlamda başka ülkelerdeki imkânları anlamaya çalışıyordu. Kısacası, sermayenin uluslararasılaşma süreci, ulus-devletleri içerde yatırım yapmak ve içerdeki gelişme politikalarını uygulamak bakımından sınırlandırmış durumdadır. Şöyle ifade etmek de mümkün: Küreselleşmeyle birlikte iç dinamik dış dinamiğe çok daha bağlı hale gelmiş oldu. Bu önemli bir gelişmedir. Buna bağlı olarak ulus-devletler, eskiden örneğin müterakki vergiler alarak, yani daha zengin kesimden daha yüksek vergiler alarak oluşturduğu kaynaklarla ekonomideki yönlendirmeyi yapabiliyordu. Artık bunu da yapabilmek mümkün olmaktan çıktı, çünkü müterakki vergiler koyulduğunda sermayenin yurt değiştirdiği biliniyor. Bunun da ötesinde aslında siyasetçiler, özellikle iktidarda olanlar bir bakıma 80’lerdeki büyük eleştirilerden sonra rant kollama, rüşvet vs. gibi- bir tür demokratik meşruiyet sorunu yaşar hale geldiler. Sonuçta, devletin, geleneksel, klasik politikalarla ülke ekonomisindeki kalkınma sorunlarını çözmeye yeteneği çok azaldı. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz ekonomik sorunların aşılmasında devletin gücünü kullanarak bu problemleri aşma imkânının pek olmadığını düşünüyorum.

Kalkınma sorunlarına geleneksel yaklaşımın bir diğeri, ki şu anda uygulanmakta olan yaklaşım budur, daha çok piyasa öncülüğünde bir kalkınma yaklaşımıdır. IMF’nin, AB’nin bize önerdiği ve bizim de bir zamandan beri benimsediğimiz bir politika demetidir bu. Felsefi varsayımları itibarıyla bu paradigma esas itibarıyla serbest piyasa ekonomisinin bir tür süzgeç, bir filtre olduğunu ve dolayısıyla iktisadi aktörlerin bu süzgeçten geçerken en etkin olanlarının hayatta kaldığı, olmayanların ise elendiği bir anlayışa tekabül eder. Bu anlayış, bir bakıma, piyasanın serbest çalışmasının aslında eğitim, sağlık gibi kalkınma sorunları olarak kabul ettiğimiz sorunların da aşılmasında kullanılabilir bir araç olduğunu öne sürer.

Bu yaklaşım çerçevesinde önerilen reformlar esas itibarıyla piyasa mekanizmasının önünü açmaya ilişkin reformlar veya politikalar olarak ortaya çıkarlar. Kısacası bu reformlar bize, eğer piyasa mekanizmasını daha iyi çalıştırırsanız, ekonomideki etkinliği artırırınız ve dolayısıyla ekonomik kalkınma sağlanmasına yönelik kaynakları da buradan oluşturursunuz demekteler. Bu, Adam Smith’ten bu yana devam eden bir anlayıştır ve çağımızda, özellikle 80’lerden sonra neoliberal iktisat politikaları olarak adlandırılan politikalar demetine denk düşer. Bu politikalar demeti, tamamen pazarla ilişkin reformları yapmamızı ister; yani iyi çalışan bir bankacılık sektörü, iyi bir finansal sektör, ekonominin devlet tarafından müdahale edilmediği, özelleştirmelerin yapıldığı, deregülasyon dediğimiz regülasyonların kaldırıldığı, serbestleştirmelerin yapıldığı bir ortam önerir. Bu yaklaşım, bu reformları yapmakla, piyasa mekanizmasının filtre edebilme yeteneğini artacağına, dolayısıyla da en güçlü, en etkin olanların büyümeyle ödüllendirileceğine, etkin olmayanların ise zaten bu süzgecin altında kalarak cezalandırılacağına ve sonuçta kalkınma sürecindeki sorunların çözülmesinin mümkün olacağına inanan bir anlayıştır.

Aslında bu anlayış otomatik bir süreç ima eder; ekonomiye hemen hemen hiç müdahale edilmemesini, edilecekse de sadece pazarın önünü açmak biçiminde bir müdahalenin yapılmasını önerir.

Türkiye ekonomisinin 70-80 yıllık performansına baktığımızda % 4 civarında bir büyüme sergilediğini görüyoruz. Tabii ki büyüme kalkınmayla eşit değil; ama en azından büyümeye, gelişmenin nasıl seyrettiğini gösteren önemli bir değişken olarak bakabiliriz. Türkiye ekonomisindeki mevcut eğilimler -örneğin tasarruf eğilimi, yatırım eğilimi- ancak % 4 civarında bir büyümeyi mümkün kılar. Son birkaç yıldır % 8 civarında büyüme gerçekleşmesinin sebebi ise büyük olasılıkla dış kaynak kullanımı ve bir anlamda cari açık vermiş olmamızdır. Yani ekonominin kendi dinamiği aslında % 4'ün üzerinde bir büyümeyi önermez, böyle bir şeyi üretmez, ama ekonomiyi çok zorlayarak, cari açık vererek, dışardan borçlanarak bir kaynak yaratırsanız belli bir büyüme sağlarsınız. Buna rağmen, son dört yılın ortalaması olan % 8'lik büyümeye baktığımızda, bu oranın bırakın kalkınma sorunlarını çözmeyi, temel olarak işsizlik sorununu bile çözemediğini gördüğümüzde, bu anlayışın, yani IMF'nin, Dünya Bankası'nın ve AB'nin önerdiği piyasa reformlarıyla kalkınma yaklaşımının Türkiye ekonomisinin ihtiyacı olan büyümeyi sağlamada etkin olmadığını söylememiz lazım. Bir başka deyişle potansiyel olarak ekonominin dengelerini riskli hale getirmiş bulunan bir cari açık ve kimi hesaba göre % 10, kimi hesaba göre % 20'lere yaklaşan işsizlik olmasaydı, dört yılda, bu % 8'lik ortalamayı yakalamayı önemli bir başarı olarak görebilirdik. Ama ne var ki bu sonuçlar, bu politikaların, yüksek büyüme oranına rağmen ekonominin sorunlarını çözmede etkili olmadıklarını göstermektedir. Türkiye ekonomisinin gerçekten kalkınma sorunlarını çözebilecek bir performans gösterebilmesi, nereden bakılırsa bakılınsın kendi kaynaklarıyla asgari % 7'lik bir büyümeyi elde etmesini gerektiriyor. Yani kendi tasarruflarıyla % 7, dış kaynak kullanımıyla % 8-9 gibi büyüme oranlarının yakalanabilmesi kalkınma sorunlarının çözümü için gerekli olarak görünüyor. Oysa bugünlerde herkes Türkiye'de yalnızca yabancı sermayeyi bekliyor: Yabancı sermaye gelecek, ihtiyacımız olan kaynakları bize verecek, biz de bu kaynakları yatırdığımızda % 7-8 civarında büyümeyi yakalayacağız. Ben bunun olamayacağını düşünüyorum. Türkiye'nin kendi tarihsel ve sosyal sorunlarını çözmemiş olması gerçeği zaten bu konuda çok şanslı olmadığını söylüyor.

Şöyle bir hesap yapalım: Büyüme hızımızın % 4-5 civarında olduğunu düşünelim, kişi başına gelirimizin ise, satın alma paritesine göre, 7000 euro olduğunu dikkate alalım. Aşağı yukarı % 2 büyümenin söz konusu olduğu AB'de ise kişi başına gelirin 23.000-24.000 euro olduğunu da hesaba katalım. "Kaç yıl sonra AB ile aynı düzeyde gelire sahip olabiliriz?". Bu sorunun cevabını bulmak için denklemi çözdüğümüzde elli yıl gibi bir rakam ortaya çıkar. Tabii ki büyüme rakamları kendi başına kalkınmanın işareti değildir; kalkınma çok daha derin değişimi gerektiren bir süreçtir. Dolayısıyla onları da kattığımızda, Türkiye'nin AB ülkelerini yakalaması dediğimiz meselenin öyle çok kısa zamanda çözülecek bir mesele olmadığını bu basit rakamlar bize söylüyor. Sadece kalkınma sorunlarını görmeyip de piyasa reformlarıyla ekonominin kalkınması mantığına kilitlenmiş olan yönetici elitin, dünyanın nereye gittiğini de çok fark etmediğini düşünüyorum. Piyasa öncülüğündeki reform önerileri tabii ki yapılmalıdır; ancak bunlarla elde edilecek olan performans Türkiye ekonomisinin ihtiyacını karşılamaya yetmeyecektir. Yanılmıyorsam Türkiye'de yoksulluk sınırının altındaki insan sayısı 15-20 milyon; açlık sınırının altındakiler ise 1 milyona yakın. Şehirlerimizin altyapısına baktığımızda, sağlık hizmetlerine, eğitim hizmetlerine, tarıma baktığımızda, yürütülmekte olan politikaların ihtiyacımız olan gelişimi ve değişimi karşılamadığını görüyoruz.

Sonuç olarak, bu hükümetin de benimsediği bu politikaların kendi başına çok anlamlı olmadığını düşünüyorum. Şunu da biliyoruz ki IMF zaten bu çerçeveyi çizdiği zaman başka tür politikaları uygulama şansını da elinizden alır. Nitekim öyle de oldu. En fazla bölgesel teşviklere izin verildi. Onların da çok iyi düşünülmemiş bir çerçeve içinde uygulanmış olması, sorunları çözmek bir yana, yeni sorunlar ürettiklere tanık olduk.

Söz edeceğim üçüncü paradigmanın tarihsel bir geçmişi vardır; literatürde adı konmuş bir paradigma da değildir, daha çok benim okumalarımın elde ettiğim bir bakış açısını sergiler. Bu bakış açısı gerçek dünyanın nasıl geliştiğini anlamamıza yardımcı olabileceği gibi, sorunlarımızı nasıl çözebileceğimize ilişkin de birtakım ipuçları da verir. Bu paradigmayı, yukarıda ifade etmeye çalıştığım ve adına "serbest piyasa paradigması" denilebilecek paradigmanın eleştirisi üzerinden şöyle açıklamak mümkün: Serbest piyasa paradigması olarak ifade ettiğimiz paradigma, esas itibarıyla iktisadi aktörleri kendi içinde buldukları çevreye uyum sağlamaya çalışan aktörler olarak tanımlar; yani bir anlamda serbest piyasa ekonomisi içinde faaliyet gösteren aktörler mevcut veriler içinden bir etkinlik yaratırlar. Kendileri bir şeyi değiştirmezler.

Sadece verili bir çevreye uyum gösterirler. Bu da esas itibarıyla teknoloji ve ülkenin sahip olduğu üretim faktörlerinin belirlediği bir çerçevede ortaya çıkar. Dolayısıyla da bu çerçeve içinde iktisadi aktörlerin burada yapabilecekleri tek şeyin verili koşullara kendilerini uyumlaştırmaya çalışmak olduğu söylenebilir. Böyle bir bakış açısıyla dünyaya bakıldığında, şu anda elde ettiklerimiz bu piyasa mekanizmasının ürettikleri ve en etkin olanlardır. Örneğin eğer bir endüstride üç firma varsa, bu durum bu üç firmanın etkin firmalar oldukları anlamına gelir. Aksi takdirde, yani etkin olmayan firmalar olsalardı zaten orada var olmayacaklardı. Çünkü, daha etkin olan başka firmalar onlara meydan okuyup onların yerine geçmiş olurlardı. Bu paradigma, bu anlamıyla, var olanın, yani kapitalist sistem içinde görülen sonuçların, piyasa mekanizmasının sonucunda neredeyse otomatik olarak oluştuğunu varsayar. Oysa endüstriyel hayata başka bir biçimde de bakmak mümkündür. Adına "stratejik davranış paradigması" dediğim bu paradigmaya göre iktisadi aktörler kendilerine veri olan koşullar içinde çalışıyor olsalar bile içinde buldukları koşulları uygulayacakları stratejik davranışlarla değiştirebilirler. Bu paradigma gerçek endüstriyel hayatı bence daha iyi anlatır; çünkü gerçek endüstriyel hayatta herhangi bir firma, firmanın sahibinin veya sahiplerinin koyduğu sermayenin ötesinde uyguladığı politikalarla bir pazar payı oluşturur. Böyle bir anlayış içinden baktığımızda stratejik davranabilmek bir anlamda firmaların - bireyler olarak da kurumlar olarak da bakabilirsiniz- hayatta kalıp kalmayacaklarını belirler hale gelir. Bir başka biçimde ifade edecek olursam, iktisadi aktörlerin başarıları yalnızca devraldıkları ve bir başlangıç noktasında kullandıkları kaynaklara değil aynı zamanda bu kaynaklarla nasıl stratejiler uyguladıklarına da bağlıdır. Gerçek hayatta bireyler ve şirketler, çeşitli kurumlar da böyle davranırlar.

Burada önemli bir mesele devreye giriyor. Eğer stratejik kararlar hayati kararlarsa, bu kararları uygulamak için gerekli olan kaynaklar aktörler arasında eşit değilse, o zaman aktörler arasındaki eşitsizlikler bu stratejik kararlarla kendilerini tekrar bir eşitsizlik olarak ortaya koyacaklar demektir. Tarihte hiçbir zaman sıfır noktası olmamış, her zaman bir eşitsizlik yaşanmıştır. Dolayısıyla eğer stratejik kararlar bu kadar hayati ise, o zaman aktörler arasında daha fazla kaynağa sahip olanlar başarılı, kaynağı az olanlar da başarısız olacak demektir.

Kapitalist sistem aslında içsel olarak az sayıda oyuncunun olduğu piyasalara veya ekonomiye tekabül eder; yani özü itibarıyla serbest piyasa ekonomisinin söylediği gibi çalışması mümkün değildir. Çünkü eşitsiz kaynakları kullanan iktisadi aktörler o eşitsizliği kendi lehlerine büyütebilirler, daha büyük pazar paylarına sahip olabilirler, o kaynakları bulamayanlar ise piyasadan silinebilirler. Aslında rekabet süreci de böyle çalışır. Bu noktanın önemli olduğunu düşünüyorum. Çünkü sonuç olarak az sayıda oyuncunun olduğu piyasaların varlığı aslında stratejik kararları da o az sayıda oyuncunun verdiği anlamına gelir. Burada iktisatçıların yaptıkları bir varsayımı hatırlayalım: Karar alanlar daima kendi çıkarlarına uygun karar alırlar. Dolayısıyla az sayıda oyuncunun egemen olduğu ekonomilerde kararlar az sayıda oyuncunun çıkarlarına uygun olarak alınır. Böyle bir durumda ise stratejik bir başarısızlık ortaya çıkar. (gar, çünkü piyasa sistemi tüm toplumun çıkarlarını da en çoklaştıran bir sistem olarak görülürken, bu yorumla, yani az sayıda oyuncunun kendi çıkarlarına uygun karar alması piyasa sisteminin bu az sayıda oyuncunun çıkarlarını en çoklaştırdığını söylemek mümkündür ama tüm toplumun çıkarlarını en çoklaştırdığını söylemek artık mümkün olmaktan çıkar. Yani ekonomik sistemin sadece bu sistemde güçlü olanların lehine çalışan ama diğerlerinin dışlandığı bir çerçevede işlev gördüğü söylenebilir. O zaman stratejik kararların alınmasında, şirketlerde olsun, herhangi bir yörede veya ülkede olsun, eğer demokratik bir şekilde tüm insanlar bu sürece katılabiliyorsa, o zaman o kararlar tüm insanların çıkarına uygun kararlar haline dönüştürülebilir demektir. Örneğin uluslararası bir şirketin veya herhangi bir ulusal şirketin hangi alana gireceğinden hangi yöreye gideceğine kadar vereceği kararları sadece o şirketlerin sahipleri verir. Oysa başta çalışanlar olmak üzere, o şirketin ürettiği malları tüketen diğer üreticiler ve tüketiciler olmak üzere birçok insanın da var olduğunu, fakat o insanların bu kararlara katılmadığını düşünürseniz, burada gerçekten de piyasa mekanizması kendi başına etkin olsa bile toplumsal olarak etkin olamayacak demektir. O zaman tersten bakarsak, yani biz üretim süreçlerini demokratikleştirsek, üretim süreçlerine o alanlardaki insanların katkılarını sağlayacak mekanizmalar ortaya koyabilirsek o zaman bu stratejik başarısızlık giderilebilir ve o zaman şirketlerimiz, kurumlarımız tüm toplumun çıkarlarına uygun hale gelebilir. Birinci önermem, üretim süreçlerinin demokratikleşmesinin, bu ihtiyacımız olan kalkınmanın kaynağının belki de böyle bir adımla elde edilebileceğidir.

Bir ülkeye “gelişmiş” demek için, gelişmişliğin ne olduğunu tanımlamak gerekir. Geleneksel olarak baktığımızda, bir ülkenin gelişmiş veya az gelişmiş olması, gelişmiş ülkelere göre belirlenir; fakat bu çok subjektif bir bakıştır ve çok da sağlıklı değildir. Gelişmekte olan bir ülke gelişmemiş bir ülke olabilir, gelişmiş bir ülke de gelişmekte olan bir ülke olabilir; bu, nereden ve nasıl baktığınıza göre değişebilir. Bence aslında kalkınma bütün bu terimler ve ölçülerle belirlenemez; kalkınma aslında yerel bir kavramdır. Bir Antep’li, bir Trabzonlu, bir İstanbullu için kalkınma dediğimiz şey, yaşadığı bölgedeki ulaşımın, eğitimin, sağlık hizmetlerinin nasıl olduğu gibi kriterlere göre belirlenecektir. Eğer kalkınma yerel bir anlam taşıyorsa, o zaman kalkınma veya gelişmeyle ilgili olarak yerel insanların katkısıyla belirlenecek hedefler konabilir. Herhangi bir bölge kendi kalkınma kriterlerini kendi koyabilir ve o kriterlere bakarak o bölgenin, o ülkenin veya şehrin kalkınmakta olup olmadığına karar verebilir. Bu çerçeveden baktığımızda, üretim süreçlerinin demokratikleşmesiyle kalkınmanın yerelliğini birleştirdiğimiz zaman bir şey daha elde etmek mümkündür; yani üretim süreçlerine demokratik katılımın sağlayacağı daha doğru kararlar ve o kararların getireceği daha yüksek bir kalkınma hızı, aynı zamanda yerelliğin de işin içine katılmasıyla da artırılabilir. Burada esas olarak yereldaki aktörlerin bir araya getirilmelerini, network’ler oluşturmalarını, kümeleşmeler halinde örgütlenmelerini sağlamak oralarda belki bizim hiç bilmediğimiz yeni enerjilerin, kaynakların ekonomiye dahil olmasını sağlayacak etkiler üretebilir.

Türkiye kalkınma sorunları olan bir ülkedir ve bu sorunların aşılması geleneksel yöntemlerle, yani devleti de işin içine katarak, sanayi ve ticaret politikalarıyla aşılabileceğimiz bir durum da değildir. İkinci olarak, önerilen piyasa mekanizması öncülüğünde bir kalkınmanın bizim ihtiyacımızı karşılayacak bir hamle olmayacağı da bir gerçektir.

Dolayısıyla da ben üçüncü bir yol olarak, bir anlamda siyasetin bir kavramı olan demokratikleşme kavramını ekonomi için de yorumlamaya çalıştım. Demokratikleşme yoluyla ekonomideki stratejik başarısızlıkların giderilmesini sağlayarak piyasa mekanizmasının çok daha sağlıklı ve istenir bir biçimde oluşmasını öneriyorum. Bunun için de iki şey yapılması gerekir. Bunlardan birincisi, anonim şirket yasası vesairenden bakarsanız, şirketler dünyasının sadece şirket sermayedarlarının değil, şirketle ilişkili diğer çıkar gruplarının temsil olunabileceği bir biçimde değiştirilebileceğini düşünüyorum. İkinci olarak, kalkınma kavramı ve çabasını böyle otomatik bir piyasa mekanizmasına terk etmektense yerele göçermek ve yereldaki insanların inisiyatiflerini, katkılarını sağlamak, % 4-5’in üzerinde bir büyümeyi sağlayacak ekstra kaynakları yaratabilir.

Bu öneriler tartışılacak önerilerdir. Fakat açık olan bir şey varsa geleneksel yöntemler ve araçlarla ulus devletin kalkınması başarılmaz. Dolayısıyla toplumun kendine dönüp kullanmadığı enerjisini ortaya çıkarabilmesi önerdiğim yollarla mümkündür. Kalkınma yalnızca ekonomide değil, aynı zamanda demokrasinin ekonomiyi bulması ile de gerçekleştirilebilecek bir hamledir.